

LUDMILA NESLÁDKOVÁ

Přirozená měna obyvatelstva vybraných měst jižní Moravy od třicetileté války do poloviny 19. století

Historickodemografické bádání v Československu i současné České republice se orientuje také na rekonstrukci přirozené měny obyvatelstva. Situace je komplikována skutečností, že až do roku 1754 (pořízen první soupis všeho obyvatelstva) a 1785, od kdy začíná ústřední evidence přirozené měny, neexistují pro tento typ výzkumu adekvátní prameny statistické povahy pokrývající celé území státu, což modifikuje studium k užití náhradních pramenů hromadné povahy, které lze kvantifikovat (např. soupisy podle víry). Ty však mívají mnohdy jen dílčí platnost, protože jsou dochovány k některým regionům, a protože nebyly pořizovány k účelům k nimž je historický demograf používá, musejí se podrobit přísné kritice. Specialisté ve Francii, a nejen tam, začali nahrazovat statistiku přirozené měny evidencí křtů, sňatků a pohřbů, kterou rekonstruovali z bohatých a dochovaných souborů církevních matrik. V návaznosti na pozoruhodné výsledky, jichž bylo při takto koncipovaném bádání dosaženo ve Francii při využití matričních souborů, začaly být i u nás od poloviny 70. let zpracovávány jednotlivé lokální monografie populací měst a vesnic mající charakter dílčích sond. Na počátku 90. let byl tento výzkum nově iniciován Komisí pro historickou demografii při AV ČR a Pracovní skupinou pro historickou demografii při archivní správě ministerstva vnitra ČR, přičemž bylo shromážděno 43 sond, které byly dále zpracovány s použitím speciálně připraveného počítačového programu z pařížského INEDu (Státní ústav pro demografická studia)¹.

Daný směr výzkumu byl nejnověji završen rozsáhlým projektem financovaným Grantovou agenturou ČR, zaměřeným na rekonstrukci přirozené

¹ L. Fialová: *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století*. In: *Historická demografie* 18. Praha 1994, s. 127—166.

měny obyvatelstva Čech, Moravy a českého Slezska v 17. a 18. století. Metodika zpracování i použité technické prostředky zásadě vycházejí z pojetí vytvořeného ve francouzské historické demografii a naznačeného výše. Základem výzkumu je mikroanalytický přístup, který se opírá o vytěžení informací z římskokatolických matrik jako hlavního pramene. Projekt byl založen na principu systematického pokrytí území českých zemí sondami, které mají schopnost reprezentovat celek, v daném případě obyvatelstvo současného okresu. Každý okres je v souboru zastoupen 2, výjimečně 3 farnostmi, tak, aby bylo dosaženo minimálně tříprocentního rozsahu dat. Výzkum zahrnuje populace městské, a to i větších měst, venkovské, etnikum české, německé, polské, případně jiné. Excerpované řady musí pokrývat alespoň osmdesát let, data byla zjišťována po letech a v rámci roků po měsících. Pro potřeby excerpcy tak rozsáhlého pramenného materiálu byly stanoveny detailní zásady, jimiž se řídili všichni řešitelé a spolupracovníci v průběhu let 1996–1998. Ke zpracování byly vybírány staré farnosti, u nichž nebyl v průběhu sledovaného období měněn územní rozsah².

V předkládaném příspěvku bych se ráda zaměřila na vysledování základních trendů přirozeného pohybu obyvatelstva některých jihomoravských měst, které byly v podobě sond pojaty do souboru českých zemí.

Je známo, že již od 17. století docházelo v českých zemích k diferenciaci jejího ekonomického, sociálního, ale i demografického vývoje. Na jedné straně to byly tzv. „hory“ s rozvíjející se nezemědělskou výrobou (etapa protoindustrializace) a rostoucím počtem obyvatel, úrodné nížiny orientované na zemědělství, kde rovněž populace dynamicky rostla a periferní neúrodné nebo málo úrodné oblasti, hospodářsky i lidnatostně stagnující. České země se při srovnání s tendencemi vývoje v Evropě nacházely na přechodu mezi rychle se rozvíjícím Západem a zaostávajícím Východem. K podstatným nedostatkům tohoto teritoria náležel nedostatečný ekonomický a populační rozvoj měst. V Čechách, kde bylo více královských měst, odhadl A. Míka v 16. století podíl městského obyvatelstva na 25%, na Moravě na 20%, přičemž při eliminaci městeček zemědělského charakteru poklesl podíl na 10–15%. České země měly vybudovánu hustou síť malých měst a městeček, postrádaly však velká města. Naproti tomu např. v nizozemské provincii Holland v letech 1514–1622 vzrostla městská populace o 185% a dosáhla 54% všeho obyvatelstva³.

² L. Nesládková, L. Dokoupil: *Obyvatelstvo rakousko-moravského pomezí od třicetileté války do poloviny 19. století*. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity, Historica* 5. Ostrava 1997, s. 63–87; L. Nesládková: *Obyvatelstvo střední Moravy od třicetileté války do poloviny 19. století*. In: *Sborník prací FF OU. Historica* 6. Ostrava 1998, s. 37–70.

³ L. Fialová, P. Horská, M. Kučera, E. Maur, J. Musil, M. Stloukal: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 99–100 (dále jen: *Dějiny...*).

Na základě současných výsledků bádání lze po demograficky příznivém 16. století považovat počátek 17. století v českých zemích za nástup stagnace spojený s výskytem četných epidemií, který na konci třicetileté války přerostl do fáze regresu.

Třicetiletá válka ničivostí svého dopadu na obyvatelstvo znamenala zásadní přelom v populačním vývoji českých zemí, region Moravy náležel k územím válkou citelně postiženým. V některých oblastech (nížiny, kraje při komunikacích, obléhaná města a jejich okolí) klesl počet obyvatel o více než polovinu, v celku Moravy přibližně o třetinu. Před válkou bylo v zemi 100 000 domů a usedlostí, po válce se počet osedlých snížil na 70 000, odhad předbělohorského obyvatelstva vytvořený A. Míkou činil 650 000 osob, po válce se rovnal asi 500 000 lidí. Hustota obyvatelstva rekonstruovaná odhadem se pohybovala kolem 29 na 1 km². Obyvatelstvo sídlilo v 6, s Kyjovem v 7 královských městech, 60 poddanských městech s městským statutem, 180 městečkách s tržním právem a 2 600 vesnicích. Počet sídlišť zůstal i po válce zachován, nezměnil se ani jejich statut, jen pusté a vypálené domy a grunty čekaly na své nové obyvatele⁴.

Hustota měst jižní Moravy byla ve srovnání se střední a severní Moravou nižší, podle Zd. Lázníčky v důsledku pomalejšího osidlování a větší závislosti sídel na místních topografických poměrech. Vývoj v této oblasti byl ovlivněn především Brnem a Jihlavou, které nedovolily vyrůst ve své blízkosti významnějšímu městskému centru⁵.

Náš soubor vybraných jihomoravských měst je sestaven z Brna, Ivančic, Telče, Slavonic, Uherského Brodu a Jaroměřic nad Rokytnou. Nejstarší matriky jsou od roku 1640 ve všech třech řadách dochovány pro Ivančice, Slavonice mají rodné matriky od roku 1648, sňatečné od roku 1649 a úmrtní od roku 1659, Uherský Brod má sňatečné a úmrtní od roku 1658, rodné od roku 1663, Telč má sice rodné již od roku 1635, ale sňatečné od roku 1653 a úmrtní od roku 1663, Jaroměřice mají rodné od roku 1628, sňatečné od roku 1632 a úmrtní od roku 1678. Zcela zvláštní postavení má Brno, kde jsou matriky dochovány z městské fary od sv. Jakuba již od roku 1587 pro celé město, tzn. vzhledem k velkému rozsahu událostí nemohly být použity, proto byly excerpovány v pořadí druhé nejstarší matriky od sv. Petra na Petrově. Ty však začínají až rokem 1708 (starší se nedochovaly) a po roce 1784 vzhledem k reorganizaci far nemohly být použity⁶.

⁴ Tamtéž, s. 101; J. Válka: *Dějiny Moravy*. Díl 2: *Vlastivěda moravská*. Sv. 6. Brno 1996, s. 124–126; Srb VI.: *Demografický profil Československa*. Praha 1995, s. 2 — autor uvádí pro české země na počátku 17. století hustotu 38, po válce v polovině 17. století 25 obyvatel na km².

⁵ Zd. Lázníčka: *Moravská města*. Brno 1948, s. 68 (dále jen: *Moravská...*).

⁶ Římskokatolické matriky uložené v Moravském zemském archivu v Brně: Ivančice (excerpoval D. Hodeček) sign: 1219, 1220, 1221, 1222, 1223, 1236, 1241, 1242, 1247, 1248; Uherský Brod (excerpoval D. Hodeček), sign.: 12147–12155, 12163–12165, 12170–12172, 11914–11917,

Demografická literatura přichází s tezí o některých zvlátnostech přirozené měny městského obyvatelstva, proto tam, kde k tomu jsou vytvořeny předpoklady dané způsobem excerpcce, je možno se zabývat sledováním specifických i obecných rysů městské populace. S tímto záměrem je sice možno přistoupit i k této analýze, je však třeba si uvědomit, že nepůjde o typické městské obyvatelstvo, které není svázáno se zemědělstvím a mentalitou venkovanů. Při excerpci se vycházelo z obvodů městských farností, do nichž náležely u Telče, Jaroměřic, Uherského Brodu i Slavonic předměstí a Ivančice tvořily farnost s předměstími a obcí Němčice, s níž později splynuly. Až do matriční reformy z roku 1784 se zapisovaly jednotlivé události vždy za celý farní obvod, tzn. před tímto datem nelze oddělit město od předměstí. V tomto smyslu výraznější městský by měl být brněnský Petrov, ale rovněž není, protože k faře sv. Petra, nacházející se na městském okraji, byl v hradbách, náležel příměstský venkov. Z předešlého vyplývá, že soubor populací měst sice nebude zcela venkovský, ale nebude „čistě“ městský. Je třeba si uvědomit, že i v Brně (s městskými předměstími) ještě v 60. letech 18. století bylo ze 7 805 obyvatel 5 121 sedláků (tj. 65,0%)⁷. Obyvatelstvo uvnitř hradeb tvořilo zpravidla výrazně menší část z celku městské populace, větší žila na předměstích.

Město Ivančice, nacházející se v Boskovické brázdě (dnes okres Brno-venkov, historicky Znojemský kraj), bylo původně markraběcím hradem, od roku 1476 poddanským městem Pernštejnů. V 16. století byl ve městě významný sbor Jednoty bratrské, v níž působil biskup Jan Blahoslav, který založil v Ivančicích bratrskou tiskárnu i akademii. Součástí města byla i početnější židovská obec, spolehlivě doložená od konce 15. století — šlo patrně o židy vypovězené roku 1454 z Brna. Do poloviny 19. století sídlila ve městě vyšší náboženská židovská škola — ješiva.

Město patřilo k sídlům silně postiženým 30. letou válkou, což přesvědčivě dokládá značný počet pustých domů: z 465 zůstalo po válce 302 pustých (273 křesťanských a 29 židovských), tj. 65% domovního fondu, osdlých bylo 193 (patrně včetně židů)⁸. O fázi hospodářské stagnace, která se nevyhnula Ivančicím i v dalším již poválečném období, informují údaje vytvořené činností vizitační komise zřízené a placené moravským zemským sněmem. Ta pracovala

12176—12181, 12187—12189, 12191—12192, 11922—11923, 12196—12202, 12206—12208, 12211—12213, 11927—11929; Jaroměřice nad Rokytnou (excerpoval J. Peterka), sign.: 10315—10320, 10325, 10356—10358, 10361, 10388—10391, 10394; Telč (excerpoval J. Peterka), sign.: 6973—6980, 6989, 6990—6991, 6995, 6996—6998; Římskokatolické matriky uložené v Archivu města Brna: město Brno (fara u sv. Petra, excerpoval L. Blažek), sign.: S2/2, S2/3, S2/14, S2/28; Římskokatolické matriky uložené ve Státním okresním archivu Třeboň: Slavonice (excerpovala P. Horská), sign.: 1—3, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19.

⁷ Zd. Lá z ní č k a: *Moravská...*, s. 142—147, tab. č. VII.

⁸ K. Ku č a: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1996, s. 504—510 (dále jen: *Města...*).

v letech 1673—1675 ve Znojemském kraji, kam tehdy Ivančice (bez Němčic) náležely. Zjistila, jak nás zpravuje Fr. Slavík, že v Ivančicích k 240 starým pustým přibýlo 39 nových pustých domů, počet 183 starých osedlých vzrostl jen o 3 nové hospodáře⁹. K roku 1771 máme k dispozici údaj o počtu obyvatel — činil 1 901 osob, k roku 1768 podle rustikálního katastru mělo město 84 měšťanských, 195 předměstských domů a 57 chalup. Počet obyvatel mírně vzrostl k roku 1791 na 2 116 obyvatel (město 577 osob, předměstí 1 539 obyvatel), výrazněji k roku 1834, kdy dosáhl 3 519 osob, z toho 877 židů (582 domů), Němčice měly 420 obyvatel¹⁰.

K městům silně postiženým 30. letou válkou náleželo i bývalé královské město Uherský Brod, které bylo na konci války v roce 1643 vypáleno Švédy (dnes okres Uherské Hradiště, historicky Hradišťský kraj). Svým lidnatostním potenciálem bylo srovnatelné s Ivančicemi, ve městě sídlila významná židovská komunita. Mělo na základě zpráv vizitační komise z let 1669—1671 467 domů, z toho 222 osedlých, 51 nově osedlých, 158 starých pustých, k nimž přibýlo 36 nových pustých, tzn. 41,5% domů bylo za více než 20 let po válce stále pustých. Fr. Slavík odhadl v té době v Brodě na 1700 obyvatel¹¹. V roce 1683 město napadli a zpustošili kuruci. K roku 1834 mělo 520 domů a 3 369 obyvatel (929 židů)¹².

Rovněž královské město Brno, (dnes okres Brno-město, historicky Brněnský kraj) od poloviny 17. století hlavní město země, vzpomínalo na 30. letou válku s nevolí. Nejprve byla v roce 1623 Gáborem Bethlenem vypálena předměstí, později v roce 1643 švédská armáda vedená L. Torstensonem krátce oblehla město, aby se před Brno znovu vrátila v roce 1645 a obléhala ho 16 neděl spolu se sedmihradským vévodou Jiřím Rákoczim. Město se hrdinně bránilo. Za tři roky na samém konci války se zde rozšířil mor¹³. Při vizitacích mělo v roce 1657 včetně předměstí 785 domů, pustých jen 88 domů (bez Starého Brna), v roce 1763 žilo v Brně i na brněnských předměstích v 809 domech 7 805 obyvatel¹⁴. Od druhé poloviny 18. století nastal jeho prudký industrializační růst ve znamení dynamického rozvoje textilního průmyslu, což se nemohlo neprojevit na lidnatostním růstu. V roce 1834 již mělo včetně svých i cizích předměstí 37 601 obyvatel a v roce 1846 při stejném rozsahu 45 354

⁹ Fr. Slavík: *Morava a její obvody ve Slezsku po třicetileté válce*. Telč 1892, s. 142 (dále jen: *Morava a její...*).

¹⁰ K. Kuča: *Města...*, s. 504.

¹¹ Fr. Slavík: *Morava a její...*, s. 142 a 146.

¹² L. Hosák: *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848—1960*. Ostrava 1967, s. 199 (dále jen: *Historický...*).

¹³ Fr. Matějka: *Vojensko-politické akce na Moravě na sklonku třicetileté války*. In: *Resumé referátů z mezinárodní konference — Morava a Brno na sklonku třicetileté války*. Brno 1995, s. 17—18.

¹⁴ Fr. Slavík: *Morava a její...*, s. 142.

obyvatel. Město v hradbách mělo v roce 1834 „jen“ 12 326 a v roce 1846 13 850 obyvatel¹⁵.

Jaroměřice nad Rokytnou se rozkládají v Jevišovické pahorkatině (dnes okres Třebíč, historicky Znojemský kraj). Dominantním areálem města je z původní tvrze na počátku 17. století velkoryse přestavěný pozdně renesanční zámek, který byl v letech 1700—1737 opět přebudován Janem Adamem z Questenberka na jedinečnou monumentální barokní rezidenci (zámek, kostel, zahrada), která patří k největším zámkům střední Evropy. Jaroměřice se proměnily v reprezentativní šlechtické sídelní město. Vizitační komise registrovala v 70. letech 17. století ze 114 domů 103 osedlé, jen 3 staré pusté a 6 nových pustých, tzn. městečko nebylo válkou podstatněji poškozeno¹⁶. V roce 1768 zde bylo evidováno 40 měšt'anských domů, 83 předměstských a 37 chalup, tzn. celkem 160 domů, k roku 1771 je doloženo 1 696 obyvatel. Počet domů i obyvatel se k roku 1834 zvýšil na 277 domů a 2 018 obyvatel¹⁷.

Umělecky mimořádně významné bylo rovněž poddanské město Telč (dnes okres Jihlava, historicky Jihlavský kraj), které bylo původně vodní pevností. V 16. století v něm začal majitel — Zachariáš z Hradce — přebudovávat starý hrad na bohatě rozčleněný renesanční zámek. Vliv panské stavební aktivity se rozšířil i ve městě, kde vzniklo v prostoru náměstí několik pozoruhodných městských renesančních interiérů. Město nebylo 30. letou válkou výrazněji postiženo, v letech 1678—1679 shledala vizitační komise z 236 domů jen 2 domy nově pusté¹⁸. V době protireformace se stalo sídlem jezuitské koleje (v letech 1651—1773). Rychlejší rozvoj města začal od druhé poloviny 18. století, což dokládá vzrůst počtu domů z 272 v roce 1763 na 410 v roce 1790 (počet obyvatel se zvýšil z 2 307 na 2 808)¹⁹. S počátky 19. století je spojen rozvoj průmyslu (soukenická továrna, papírna, atd.), což se promítlo i na počtu domů a obyvatel. V roce 1834 žilo ve městě v 507 domech 3 604 obyvatel²⁰.

Stejněho majitele s Telčí sdílely Slavonice, ochranné poddanské pohraniční město Zachariáše z Hradce, který realizoval ve svém městě jednotný renesanční architektonický projekt. Město leží v Jihlavské pahorkatině (dnes okres Jindřichův Hradec, historicky Jihlavský kraj) na hranici tří zemí Čech, Moravy a Dolních Rakous. Změna vrchnosti na počátku 17. století — po protestantu Zachariášovi získal město nový majitel katolík Vilém Slavata, který nenáviděl protestantské měšt'any, předznamenala jeho pozdější osud. Třicetiletá válka definitivně přerušila příznivý vývoj města. Nejprve vypálená předměstí, pak

¹⁵ K. Kuča: *Města...*, s. 237, 240, 241.

¹⁶ Fr. Slavík: *Morava a její...*, s. 142—143.

¹⁷ K. Kuča: *Města...*, s. 588, 569.

¹⁸ Fr. Slavík: *Morava a její...*, s. 142—150.

¹⁹ Zd. Lázníčka: *Moravská...*, s. 124, 127—129.

²⁰ L. Hosák: *Historický...*, s. 103.

opakovaně posádky, které muselo město žít, vedly k jeho finančnímu zruinování již na počátku války. V roce 1622 přišli do města jezuité. Z původních obyvatel zůstala ve městě osmina, nejbohatší odešli, ze 164 domů bylo v roce 1624 73 pustých nebo spálených. Úplnou zkázu dovršili v roce 1645 Švédové žádající vysoké výpalné (9 568 zlatých), po jejich odchodu museli slavoničtí platit vojenskou kontribuci do Jihlavy. Náleží k městům, které se z hrůz 30. leté války již nikdy zcela nevzpamatovalo. Zůstalo i v 18. a na počátku 19. století mimo významné komunikační spoje, bez modernizačních impulsů. V roce 1789 mělo 334 domy, v roce 1834 368 domů a 2 176 obyvatel²¹.

Matriky nám dovolují rekonstruovat přirozenou měnu pro závěr třicetileté války pouze u Ivančic, kde dostatečný počet uzavíraných sňatků vedl k relativně vysokému počtu narozených dětí, válka se však promítla do hrozivě vzrostlého počtu zemřelých, což vedlo k velkým ztrátám na lidnatosti obyvatel města. Tímto způsobem rozvrácené populační poměry zjišťujeme od roku 1642 do roku 1646 v každém roce, přičemž katastrofického charakteru nabyla reprodukce v roce 1643 a 1645, kdy, snad v důsledku morové epidemie, umíraly stovky lidí. V průběhu roku 1642 se objevily na jaře a na podzim sezonní výkyvy ve frekvenci pohřbů, které pokračovaly na počátku následujícího roku, aby od srpna přerostly do demografické krize, která trvala až do dubna roku 1644. V době, kdy krize vrcholila zemřelo v říjnu 46 osob. Největší rozvrat nastal v roce 1645.

Způsob zachycení tohoto roku v matrice je možným příkladem vedení matriční evidence v 17. století, zejména v mimořádných časech. Úroveň zápisů celkově dosti kolísala. Stávalo se, že farář zemřel a fara zůstala po určitou dobu prázdná nebo docházelo k častému střídání duchovních, kteří se starali najednou o několik far a v důsledku toho docházelo k výpadkům v zápisech. K běžné praxi patřilo, že vepsání bylo pořízeno až v dalším roce, případně později, mnohdy bylo zapsáno i několik let najednou retrospektivně. Kvalita zápisů se výrazně zvýšila v průběhu 18. století, standardizovanou se stala po josefínském reformě (z roku 1784).

V roce 1645 se setkáváme v ivančické matrice pohřbů zřejmě s neúplnými zápisy. V dubnu a květnu nebyl zanesen žádný případ úmrtí, od léta máme doloženu další hlubokou mortalitní krizi vrcholící v závěru roku, kdy v říjnu se město loučilo s 80, v listopadu s 87 a v prosinci s 67 nebožtíky, přičemž v listopadu a prosinci jsou v matrice cézury týdnů s nulovými zápisy, které lze považovat za málo pravděpodobné. Tzn. je možno oprávněně předpokládat, že skutečné počty zemřelých byly ještě vyšší. Podle matriky zemřelo v průběhu těchto těžkých let (1642—1646) v Ivančicích 746 osob, lidnatost poklesla o 506 osob.

²¹ J. Sedlář, J., Sedlářová: *Slavonice*. Praha 1973, s. 73—87.

Ukončení války doprovázené postupnou obnovou rozvrácených hospodářských poměrů přineslo konsolidaci země a jistý rozvoj zejména poddanských měst v souvislosti s režijním podnikáním šlechty. Proto se druhá polovina 17. století jeví v celku Moravy jako období populačního růstu a zacelování ztrát způsobených předchozí depopulací. Vzhledem k torzovitým a časově různorodým počátkům vedení matrik u jednotlivých měst, můžeme konstatovat po roce 1678, odkdy již máme až na Brno všechny zápisy, že tato města sledovala svým reprodukčním vývojem populační vzestup Moravy. Až do konce 17. století převažoval růst obyvatel přirozenou měnou, pouze v letech 1680, 1683 a 1684 nastal přirozený úbytek, což souviselo s výskytem moru. Počty narozených byly i v obdobích mortalitních krizí stabilní, případně mírně snižené, frekvence sňatků se po moru zpravidla přechodně prudce zvýšila (převaha druhých a dalších sňatků) a až do konce století klesala, stejně jako početnost pohřbů. Od poloviny 80. let jsme rekonstruovali vzásadě konstatní přirozený přírůstek.

Jestliže přihlídneme k jednotlivým městům, spatřujeme značné rozdílnosti ve výši přirozeného přírůstu. Zatímco v Telči přibývalo do konce 17. století v průměru 25,06 osob ročně, v Ivančicích 19,06, ve Slavonicích nastal pokles na 11,60 obyvatel, v Uherském Brodě na 10,13 osob a v Jaroměřicích jen na 7,38 farníků. Rovněž počet narozených na 1 sňatek byl ve druhé polovině 17. století rozmanitý — od 5,29 v Telči, 4,43 v Jaroměřicích, 4,14 v Ivančicích až po 3,96 v Uherském Brodě a 3,87 ve Slavonicích. Vitální index byl u všech měst nízký, což může svědčit o kvalitě matrik — respektive jejich relativní úplnosti. Pohyboval se od 112 v Uherském Brodě, přes 124 u Jaroměřic, 128 u Slavonic, po 145 u Ivančic a 153 u Telče. Pokud byly matriky dochovány v relativní úplnosti lze považovat toto období za nejpříznivější v Telči. Vypočtená demografická data tak odpovídají údajům zjištěným z jiných pramenů (výsledky vizitačních komisí, atd.).

Patrně s největšími populačními ztrátami se musel i po 30. leté válce vyrovnávat Uherský Brod, kde za vpádu Turků a Tatarů v letech 1663 a 1664 došlo k velkým populačním ztrátám, zejména v roce 1664, kdy se rozvinula mortalitní krize během níž zemřelo 168 farníků. Ta se zopakovala s ještě dramatičtější průběhem v roce 1680, kdy se ve městě rozšířil mor, který byl zavlečen čeládkou do dominikánského kláštera a odtud se rozšířil do celého města. Nebožtíci byli pochováváni do hromadných šachet, zemřelo rovněž mnoho židů. Matriční zápisy informují o 338 obětech, místní kronikář uvádí mnohem vyšší údaj. Vpád Kuruců 14.7.1683 v čele s Imrichem Tökölym vedl — podle dobové kroniky — k zabití 168 křesťanů a 200 židů. Úmrtní křesťanská matrika uvádí v tomto roce 239 pohřbů a rozvinutí mortalitní krize, která pokračovala i v roce 1684²².

²² M. Zemek, a kol.: *Uherský Brod*. Brno 1971, s. 120—124 (dále jen: *Uherský...*).

Osmnácté století bylo z reprodukčního hlediska dobou stále velmi extenzivní, projevující se vysokými kvótami narozených a v dobách válek, epidemií a hladomorů mnohem vyššími počty zemřelých, což bylo provázáno, častěji u venkovské populace, rychlým uzavíráním sňatků. I přes toto ohromné mrhání lidskými jedinci docházelo v dobách míru, bezepidemických letů a obdobích relativního dostatku potravin k postupnému růstu lidnatosti, který sice býval brzděn a zpomalován v měsících mortalitních krizí, kdy docházelo k vymření velkých částí populací, nikoliv však zastaven. Na počátku 18. století vymizel z Evropy pravý mor, rozšířené se staly, v souvislosti se změnami vojenství a stále masovějším způsobem vedení válek, epidemie tyfu nebo dyzenterie. V průběhu století se rozšířily černé neštovice, spála, spalničky, černý kašel, chřipkové epidemie i některé pohlavní nemoci.

V prvé polovině 18. století bylo pro české země závažné proniknutí poslední epidemie pravého moru v jejím druhém decenniu, hladomorů 20. a 30. let a války o rakouské dědictví. V době válek o rakouské dědictví se prostor českých zemí opět stal dějištěm válečných operací, na jeho území se pohybovaly rakouské i cizí armády. Epidemie, stejně jako hladomorů v důsledku špatné úrody, však mívaly regionální průběh, tzn. co platilo pro Čechy, případně některý region Čech, nemuselo platit pro Moravu, její část, nebo Slezsko. Na rozdíl od předchozího období nedošlo ve sledovaných jihomoravských městech (bez Brna) k úbytku obyvatel, naopak od počátku nového století lidnatost přirozenou měnou stále rostla, jen s mírnějším snížením tempa růstu ve druhém desetiletí (vychází se z klouzavých 5. letých průměrů). První polovina 20. let proběhla ve znamení zrychlení růstu, k poklesu na polovinu hodnoty přirozeného přírůstku z počátku století došlo ve druhé polovině 30. let, v letech 1741—1745 se nejvíce snížil (index jen 9,1 při indexu 100 z počátku století). Počty narozených byly stále stabilní s tendencí k růstu od počátku 20. let. Jestliže období 1701—1705 představuje hodnotu indexu 100, pak křivka živých porodů vzrostla v průběhu 50. let na hodnotu 150. Rovněž počty sňatků vzrůstaly až na hodnotu indexu 160. Nejdynamičtěji rostla křivka počtu pohřbů, jejíž trend byl rovněž vzestupný, s vrcholem v období let 1741—1745, kdy index činil 227. Prohloubila se diference mezi městy z hlediska velikosti průměrného ročního přirozeného přírůstku. V Telči, Ivančicích, Uherském Brodě se výrazně zvýšil, v Jaroměřicích stagnoval, ve Slavonicích klesl, v Brně (od roku 1708) nastal úbytek přirozenou měnou. V Telči dosáhl v průměru 36,68 osob ročně, v Ivančicích 35,88, v Uherském Brodě 24,08, v Jaroměřicích 7,16, ve Slavonicích 7,92. Počty narozených živých dětí na 1 sňatek se překvapivě sblížily — byly ve všech městech (až na Brno) v podstatě shodné — přes 4 děti — od 4,05 po 4,75. Vitální index se více diferencoval. U Telče (174) a Ivančic (181) přesáhl hodnotu 150, tzn. lze usuzovat, že došlo k podregistraci úmrtních matrik. U Telče tento vzrůst připadl na vrub cézuře v úmrtních matrikách (v letech 1703—1711 a opět v letech 1714 a 1715),

obdobně u Ivančic (v letech 1718, 1719 a 1721—1723). V Uherském Brodě mírně vzrostl na 126, v Jaroměřicích poklesl na hodnotu 112, obdobně v Jaroměřicích se snížil na 119, v Brně byl dokladem přirozeného úbytku — jen 98.

Jestliže se podíváme na průběh reprodukce v první polovině 18. století nikoliv z hlediska tendence, ale v ročních absolutních číslech, zjišťujeme, že v letech 1715, 1720, 1741 a zvláště v roce 1742 nastal v jihomoravských městech (bez Brna) úbytek obyvatel přirozenou měnou v důsledku epidemií a válek. Při pohledu na osudy jednotlivých měst můžeme vyhodnocovat místní katastrofy i události nadregionálního významu. Ve Slavonicích docházelo nejčastěji — v 18 letech — k přechýlení úmrtí nad narozeními a k úbytku obyvatel. Nejtěžší průběh reprodukce nastal v letech 1720, 1741 a 1742, kdy zemřelo celkem 388 farníků a lidnatost se snížila o 196 osob. V Jaroměřicích došlo v průběhu 12 let k přirozeným úbytkům, nejhorší byl rok 1720 a 1742. S úbytkem přirozenou měnou v 10 letech se setkáváme u Uherského Brodu, velmi těžký průběh měl rok 1715, kdy bylo pochováno 331 nebožtíků a počet obyvatel klesl podle matriční evidence o 235 lidí. V tomto roce byl do města zavlečen z Olomouce mor, místní kronikář zpravuje o údajně 416 obětech, z nichž bylo 289 křesťanů a 127 židů. Podle téhož pramene bylo snad vyléčeno 88 křesťanů a 44 židů (zajímavá je skladba čísel — 88 a 44)²³. Ani tehdy nedošlo k poklesu počtu narozených, naopak v dalších letech křivka porodů ještě vzrostla a nastalo prudké zvýšení počtu sňatků. V Telči nastal přirozený úbytek obyvatel v 8 letech podle neúplné úmrtní matriky, přičemž nejdramatičtější byl rok 1742, spojený s válečnými událostmi (průchody vojsk, atd.). Zemřelo tehdy 162 obyvatel, počet městské populace se snížil o 89. Relativně nejpříznivější průběh můžeme doložit u Ivančic, kde jen ve 3 letech nastal úbytek obyvatel (nemáme však všechna data úmrtí), přičemž za těžký lze považovat rok 1742 (138 úmrtí) a snížení lidnatosti města o 56 osob. Zcela zvláštní místo zaujímá brněnská svatopeterská farnost, kde se setkáváme s nejčastějším úbytkem obyvatel — v 19 letech, přičemž v roce 1727 zemřel stejný počet obyvatel jako se narodil. Reprodukčně těžký byl rok 1720, 1737, přičemž v letech 1731—1734, 1740—1742 a 1745—1749 docházelo k úbytku v každém roce.

Mimořádné období pokračovalo v souvislosti s událostmi sedmileté války až do počátku 60. let 18. století. V literatuře se uvádí, že v této etapě nepůsobily jen výše uvedené nepříznivé momenty, ale také faktory ekonomické povahy, zejména růst daní a dávek, které vedly ke zhoršování životních podmínek obyvatelstva. Města bývala vystavována jak průchodům vojsk, obléhání, tak i péči o ubytovaná vojska, což vzhledem k jejich relativně vysokým kontingentům vedlo k šíření infekčních nemocí i mezi městskými obyvateli²⁴.

²³ Tamtéž, s. 146.

²⁴ L. Kárníková: *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754—1914*. Praha 1965, s. 20.

Na druhé straně nelze v daném kontextu neuvést, že docházelo i k pozitivním zásahům osvícenského rakouského státu do zdravotního systému. V roce 1753 byl vydán Generální zdravotní řád, reformou prošlo lékařské školství, začaly vznikat specializované, veřejné, státem udržované ústavy, k nimž náležely všeobecné nemocnice, porodnice, nalezince, chorobince, psychiatrické ústavy. Od roku 1771 začala být uváděna do praxe vyhláška o pohřbívání, podle níž měly být hřbitovy budovány mimo města a vesnice. Koncem 18. století se také začal měnit průběh infekčních nemocí, řada epidemických chorob se měnila na dětské²⁵. Vedle toho — a tato skutečnost bývá v současné demografické literatuře hodnocena jako významnější — začaly se objevovat změny ekobiologické a socioekonomické, spjaté s počátky proměn životního stylu. Docházelo k posunům v oblasti osobní a komunální hygieny, měnil se způsob bydlení, stravování, oblékání²⁶.

Sledujeme-li křivku narozených (klouzavé průměry) v jihomoravských městech (bez Brna), pak 50. a 60. léta se vyznačovala růstem, který byl zpomalen na počátku 70. a 80. let. Od druhé poloviny 80. let až do konce století se počty narozených udržely na vyšších hodnotách, index dosáhl úrovně 184,7. Jestliže v průběhu první poloviny 18. století vzrostl index křtěných o polovinu, pak ve druhé polovině se jeho růst zpomalil na třetinu. Křivka indexu sňatků vzhledem k počátku století vzrostla na 166 na počátku 80. let, pak však nastal až do konce století stálý mírný pokles. Index úmrtnosti se vyšplhal na hodnotu 273,7 na počátku 70. let, přičemž se udržel na vyšších hodnotách v podstatě až do závěru století. Přirozený přírůstek byl o třetinu nižší než v prvním padesátiletí 18. století, rozkolísanější, pouze na počátku 50. let byl nepatrně vyšší, pak klesal na dvě pětiny hodnoty z počátku století. Na počátku 70. let nastal prudký krátkodobý úbytek obyvatelstva, který byl vystřídán jeho rychlejším růstem ve druhé polovině 70. let a opětným prudkým poklesem na počátku 80. let, nemajícím však charakter úbytku (index jen 1,9). Ve druhé polovině 80. let se dostavil další rychlý vzrůst přirozeného přírůstku (index 92,0), pak až do závěru století se udržel na přibližně dvou třetinách své hodnoty z počátku století.

Při sledování reprodukce obyvatelstva na základě absolutních čísel zjišťujeme přirozený úbytek (vylidňování) v roce 1758, zejména však v letech 1771, 1772 a 1773, s vrcholem v roce 1772, dále v roce 1783, 1791 a 1800. Dvě po sobě jdoucí neúrody — v roce 1770 a 1771 — způsobily hladomor, který se i v jihomoravských městech projevil prudkým vzestupem úmrtnosti již v roce

²⁵ L. Niklíček, K. Štein: *Dějiny medicíny v datech a faktech*. Praha 1985, s. 90; J. Vinař: *Obrázky z minulosti českého lékařství*. Praha 1959, s. 203–222; L. Sinkulová: *Lékaři, stát a zdraví lidu*. Praha 1959, s. 24–25; L. Sinkulová: *Dějiny československého lékařství*. II. Praha 1965, s. 114–117.

²⁶ L. Rabušic: *Česká společnost stárne*. Brno 1995, s. 20.

1771, přičemž v roce 1772 dosáhl dvojnásobku hodnot a vedl v tomto roce také k poklesu narozených.

Zhoršené populační poměry se zřetelně projeví na průměrném přirozeném přírůstku sledovaných měst. Ve 4 došlo k poklesu, přičemž nejcitelněji v Telči (12,34) a Ivančicích (9,98), v Jaroměřicích na pouhých 4,92, v Uherském Brodě na 20,72, jen ve Slavonicích nastalo výrazné zvýšení na 18,24 a v Brně z úbytku na nízký přírůstek 8,88. Počet narozených na 1 sňatek se u všech měst s výjimkou Jaroměřic zvýšil. V Ivančicích se rovnal 4,92, v Telči 4,87, v Uherském Brodě 4,77, v Jaroměřicích 4,47, ve Slavonicích vzrostl výrazněji na 5,27, stejně tak v Brně se více zvýšil na 5,17. Vitální index s výjimkou Slavonic (123) a Brna (116) klesl — u Ivančic na 111, Telče 114, Jaroměřic 109, Uherského Brodu 115.

Zvýšené kvóty zemřelých vedly ve druhé polovině 18. století u jednotlivých měst častěji k jejich vylidňování. V tomto směru se s nejhorším průběhem setkáváme u Jaroměřic, kde v 15 letech došlo k přirozenému úbytku, tzn. téměř v každém třetím roce, v roce 1793 k nulovému přírůstku. Populačně nejtěžší období bylo spjato s počátkem 70. let, nejvíce pak s rokem 1772, který lze považovat za vůbec nejhorší v celém sledovaném období. Pro Brno, Uherský Brod a Telč jsme vypočetli po 13 letech vylidňování přirozenou měnou. V Brně se s největším počtem zemřelých, který vyústil do mortalitní krize, setkáváme v roce 1758, hladomor počátku 70. let se projevil sérií nižších, zato po sobě jdoucích úbytků obyvatelstva v letech 1771—1776. Pokles počtu obyvatel v Uherském Brodě byl — vzhledem k předchozím obdobím — nižší, největší úbytek byl spojen s rokem 1783. Telčské úmrtní matriky vypovídají o vypuknutí největší demografické krize v celém zkoumaném období v letech 1771 a 1772, přičemž v roce 1772 došlo i k poklesu počtu narozených téměř o polovinu. V Ivančicích nastalo přechýlení na minusové hodnoty lidnatosti po dobu 11 let, rovněž s vyvrcholením v letech 1771—1773, doprovázené jen mírným snížením počtu narozených ve všech krizových letech. I ve Slavonicích, kde došlo k přirozenému úbytku jen v 7 letech, bylo rozvinutí velké demografické krize spojeno s lety 1771—1772.

První polovina 19. století byla spjata jak s válečnými událostmi, zejména napoleonskými válkami, tak i s výskytem nových epidemických onemocnění, především cholery, která byla do Evropy zavezená na počátku 30. let z Asie. Typickou chorobou průmyslové éry se stala i u nás značně rozšířená tuberkulóza. Začala se výrazně měnit epidemiologická situace v souvislosti s prvními účinnými preventivními opatřeními zaměřenými na potírání přenosných nemocí. V roce 1800 bylo v českých zemích zavedeno očkování proti neštovicím²⁷.

²⁷ L. Fialová, P. Horská, M. Kučera, E. Maur, J. Musil, M. Stloukal: *Dějiny...*, s. 176—180.

I když index narozených jihomoravských měst (bez Brna a Slavonic), i přes mírnější poklesy hodnot ve druhé polovině prvního decennia a druhé polovině 30. let, stále rostl, úroveň jeho přírůstku dosáhla zhruba třetiny²⁸. Tempo růstu zůstalo zachováno ve srovnání s předchozím padesátiletím. Rodilo se více než dvojnásobek dětí v porovnání s počátkem 18. století. Matriky registrovaly i stálý růst zemřelých, který byl více než čtyřikrát vyšší ve srovnání s průměrnými hodnotami prvního pětiletí 18. století. Poprvé prudce zvýšily kvóty nebožtíků napoleonské války, podruhé první cholera epidemie a potřetí v závěru 40. let epidemie tyfu, cholery a velká drahota. Úbytek obyvatelstva přirozenou měnou byl ve sledovaném období vůbec nejhlubší za napoleonských válek, již méně za cholera epidemie z počátku 30. let. Přírůstek se podstatně snížil ve druhé polovině 30. let a v závěru 40. let. Průměrný roční přírůstek činil v daném padesátiletí v Ivančicích 11,78, v Telči 13,52, v Uherském Brodě 13,44 a v Jaroměřicích 8,02.

Podle ročního vyhodnocování měst (bez Brna a Slavonic) byla první polovina 19. století dobou jednak s největší frekvencí přirozených úbytků, k nimž došlo ve 12 letech, jednak s jejich vyššími kvótami. První nejhorší série byla spojena s napoleonskými válkami, kdy v letech 1805—1806 a 1808—1810 došlo k vyliďňování s vrcholy v roce 1806 a 1810. Druhá proběhla v letech 1831—1833, 1836, třetí v letech 1848—1849. V průběhu napoleonských válek docházelo k poklesu počtu uzavíraných sňatků i narození, obdobně za cholera krize, v závěru 40. let se početnost porodů nesnížila.

V Jaroměřicích, kde rostla lidnatost cestou přirozené měny tradičně pomalu, došlo i v první polovině 19. století v 16 letech k úbytkům lidnatosti (v roce 1827 k nulovému přírůstku), přičemž za nejtěžší fázi je možno považovat počátek století až do roku 1812, kdy téměř v každém roce klesal počet obyvatel, počty křtěných však nebyly zřetelněji nižší. V Ivančicích se dostavilo vyliďňování v 15 letech s největšími vrcholy v roce 1831 a 1849. V letech 1805 a 1806 byl úbytek nižší, vedl však v roce 1806 k poklesu narozených. V Uherském Brodě nastal přirozený úbytek ve 12 letech. Těžký průběh mělo období napoleonských válek, během nichž, zvláště v roce 1806, zemřelo ve sledovaném čase vůbec nejvíce obyvatel (344) a rozvinula se mortalitní krize, která šla ruku v ruce s krizí hospodářskou. Obdobně i v roce 1831 a 1836 umíralo ve městě mnoho farníků — vždy přes 300 osob. Telč prožila 11 let, během nichž se dostavil přirozený úbytek obyvatel. I ona byla postižena napoleonskými válkami (léta 1806, 1809, 1810) a srovnatelně léty 1848—1849.

Vzhledem k tomu, že tříletý výzkum se tabulačně, graficky a interpretačně teprve zpracovává, je formulace závěrů dosud limitována, lze počítat s korek-

²⁸ Slavonice byly excerpovány v rámci českého týmu jen do roku 1800, historicky patří na Moravu, v současnosti však do jižních Hech, přičemž excerpcce byla prováděna podle současného stavu, bude dodatečně dokončena do roku 1850.

cemi a dalším upřesňováním. Nicméně je možno konstatovat, že třicetiletá válka představuje základní periodizační mezník dějin populací v českých zemích, tedy i v jihomoravských městech, kdy končí éra středověkého „katastrofického“ vývoje s opakovanými demografickými krizemi s dlouhodobými účinky, udržujícími stagnaci početního stavu obyvatelstva. Od druhé poloviny 17. století nastává období trvalého populačního růstu, nadále ještě s výskytem demografických krizí v letech válek, hladomorů a epidemií, které však působí jen krátkodobě a nevedou k dlouhodobé stagnaci obyvatelstva, ani jeho depopulaci. Typický pro toto období je často pouze regionální průběh demografických katastrof s následným vcelku rychlým zacelováním ztrát. Ve sledovaných jihomoravských městech se odehrávaly vzásadě stejné mechanismy reprodukce jako na venkově, lze však předpokládat vyšší věk vstupu do manželství u mužů i žen a větší podíl svobodných v populaci. Ačkoliv početnost narozených stále rostla, i když od druhé poloviny 18. století se začala zpomalovat, kvóty zemřelých bývaly vyšší než na venkově a mortalitní krize hlubší. Drastičtější průběh souvisel jak s větší koncentrací obyvatelstva v souvislosti s šířením epidemií, tak i s válečnými útrapami, jimž byla města vystavena (obléhání, průchody vojsk, jejich ubytování, drancování atd.). Přirozená měna měla stále velmi extenzivní charakter, přirozené zvyšování lidnatosti probíhalo pomalu. Zkoumaná města byla nejvíce ve svém populačním vývoji postižena hladomorem z let 1771—1772, napoleonskými válkami a válkami o rakouské dědictví (léta 1741, 1742), ale i tyto katastrofy měly jen krátkodobý účín.

Historickodemografické analýzy mohou otevřít prostor k dalším výzkumům a přesahům do interdisciplinárního studia, kde se stýká historiografie, respektive historická demografie, se sociologií, psychologií, etnologií atd. Je možno se věnovat výzkumům v oblasti každodennosti, mentalit, anonymních dějin, dějin ženy atd. Přínosné je zejména studium mimořádných vývojových fází, jimiž byly výskyty velkého hromadného vymírání v krátkém čase, spojené s morovými ranami, epidemiemi a hladomory. Právě v souvislosti s výzkumem mentalit se objevil názor, že v dobách „morových ran“ docházelo ke změnám mentality postiženého obyvatelstva (např. k totálnímu rozbití mezilidských vztahů i mezi pokrevně příbuznými v rodinách, člověk se stával člověku existenčně nebezpečný, smrt se stala zcela anonymní, došlo k přechodnému zániku stadičních rituálů jimiž byly pohřby, obyvatelstvo jednalo extrémně atd.)²⁹.

²⁹ J. Delumeau: *Strach na západě ve 14.—18. století*. Praha 1997; D. Defoe: *Deník morového roku*. Praha 1982; P. Ariès: *Die Geschichte der Mentalitäten*. Frankfurt am Main 1994, s. 137—165.